

Понов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЗНИЖЕННЯ СПОЖИВЧИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ХАРЧУВАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1917–1920 РР.

Основна мета статті полягає у вивченні проблем, із якими зіткнулися в період революції та громадянської війни 1917–1920 рр. пересічні мешканці українських міст під час реалізації потреби у щоденному харчуванні. На основі спогадів сучасників подій, газетних публікацій та архівних документів простежуються зміни в структурі та якості харчування міських жителів. Визначено характер повсякденної поведінки у ставленні до їжі та питва, який полягав у стрімкому спрощенні, огрубінні споживчих смаків. Представники всіх категорій міського населення перейняли спосіб життя та зразки поведінки соціальних низів. Різке скорочення матеріальних очікувань різних соціальних груп, їх спрямованість виключно на фізичне виживання, на пасивне пристосування до життєвих умов, що змінювалися, призвело до втрати соціальної ідентичності та деформації колишньої суспільної структури.

Ключові слова: революція 1917 р., історія повсякденності, базові потреби, культура споживання, якість харчування, структура харчування, нормоване споживання.

Постановка проблеми. Серед первинних людських потреб на першому місці знаходиться угадування голоду. Можливість задоволення цієї біологічної потреби, будучи актуальною в будь-яку епоху, неминуче стає складнішою в період соціальної кризи. Міські обивателі у цей час перебувають у практично повній залежності від підприємницьких здібностей виробників харчових продуктів і спроможності місцевих та центральних властей налагодити постачання продовольства.

Багатий фактичний матеріал, що стосується подій 1917–1920 рр. у промислово розвинутих українських містах, наочно демонструє обмежені можливості міського соціуму із самостійного забезпечення продуктами для задоволення найважливішої базової потреби людей.

Становище із харчуванням в індустріальних районах було особливо напруженим, по-перше, тому що важка праця промислових робітників потребувала більш калорійного харчування, а по-друге, самостійне забезпечення в умовах урбанізованого регіону було надзвичайно ускладненим. Науковий інтерес становить вивчення меж виживання окремих груп міського населення, за якими починаються процеси соціальної деградації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічну основу досліджень із подібної тематики запропонував багато років тому соціолог П.А. Сорокін: «Репресований травний інстинкт чинить тиск на ті гальма, які утримують людину

від злодійства, брехні, поїдання забороненої їжі тощо. І той, хто ніколи не крав, стає злодієм і бандитом; той, хто соромився простягнути руку, стає жебраком; віруючий припиняє поститися; той, хто завжди дотримувався закону, пориває з ним; аристократ, поборовши в собі почуття сорому, вирушає на ринок, щоб продати пару штанів; той, хто соромився їсти на вулиці, тепер робить це запросто; той, хто раніше зневажав людей, тепер просто лестить їм, аби отримати шматок хліба» [1, с. 274].

Стан суспільства в умовах соціальних катаклізмів; явища, які в такому суспільстві відбуваються; пошук окремими індивідами нестандартних шляхів задоволення особистих потреб були предметом вивчення багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків. Так, у монографії М.В. Борисенка [2] значну увагу приділено організації побуту міських обивателів у період революції та громадянської війни, хоча основна частина дослідження присвячена більш пізньому періоду. Класична праця Ш. Фіцпатрік [3] також неодноразово відсилає читачів до років громадянської війни, порівнюючи повсякденність цього періоду з 30-ми рр. XX ст. Не втратили актуальності твори О.А. Ільюхова [4] та І.В. Нарського [5], в яких на основі багатого фактичного матеріалу аналізуються способи реалізації основних життєвих потреб населенням індустріальних регіонів.

Загалом обстановка, яка склалася в повсякденному житті населення українських міст у

1917–1920 рр., потребує подальшого вивчення, що стосується також проблеми задоволення різнорівневих потреб.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення змін, які відбувалися протягом 1917–1920 рр. у структурі та характері харчування населення міст України. Для її реалізації передбачається реалізація таких завдань, як визначення ступеня зниження якості продуктів харчування, доступних міським споживачам; розгляд прикладів спрощення споживчих смаків і поширення продуктових сурогатів; характеристика впливу повсякденних практик на політичні та соціальні процеси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Практично єдиним еталоном достатнього для виживання мінімуму продуктів дуже швидко став хліб. Цей стратегічний продукт із початком революційних потрясінь втратив колишню якість. Вже у вересні 1917 р. в Києві «хліб відпускався сирим і з запахом цвілі» [6].

У травні 1918 р. продовольче питання в Одесі вирішувалося «порівняно з іншими містами» благополучно, хліба було достатньо, городяни не знали ніяких карток і довгих «хвостів», але хліб вже був «не дуже високої якості» [7]. Проте цінність навіть такого хліба багаторазово зросла. Колишній радянський службовець В. Кравченко згадував пізніше, що взимку 1918–1919 рр. городяни «дорожили кожною скоринкою хліба» [8, с. 9].

«Небувалих розмірів» досяг у цей же час голод в Одесі. Сотні тисяч родин мріяли про «сухий шматок хліба, який став недосяжним навіть для середніх класів» [9, с. 38]. Журналістка Н. Теффі у своїх записках згадувала про «темних типів» із Молдаванки, котрі «важкими голодними очима» довго дивилися услід «банкірам і цукрозаводчикам», що виходили з нічних клубів. Самі ж «типи» підбирали біля під'їздів огризки та недоїдки, рилися у горіховій шкаралупі та ковбасних шкурках [10, с. 331]. Навесні 1919 р. пайковий хліб для одеситів випікався з горохової муки [11, арк. 25]. І.А. Бунін згадував, що тоді пайок люди одержували «жахливим» гороховим хлібом, «від якого всі наші сусіди кричали від болю у шлунку» [12, с. 98].

1920 рік не приніс суттєвих поліпшень у якості продуктів, причому не тільки в великих містах. Київська студентка, занесена війною в невелике повітове містечко, записала у своєму щоденнику 13 лютого 1920 р.: «Білого хліба майже немає. Житній часто буває з піском і соломою» [13, с. 241].

У серпні 1920 р. в Харкові дружина відповідального працівника З. Сосновська, звернувшись до радянських органів по фінансову допомогу для придбання хліба, отримала таку відповідь: «А ви не купуйте хліба, при гуртожитку дається хліб», хоча, за її словами, «при обіді дається шматочок хліба менше 1/8 фунта». Крім того, Сосновська просила обід для дитини, «так як пшоно варене, яке дається кожен раз на обід у 2-му будинку Рад, шлунок дитини не переварює» [14, арк. 41 зв.].

Навіть у відносно мирному жовтні 1920 р. в Донецькому басейні хліб надовго зникав. Хоча шахти і продовжували працювати, «але робочі справді голодували, перебуваючи без хліба шість днів» [15, арк. 52].

Катастрофічний характер набуло забезпечення населення м'ясними продуктами. Серйозне скорочення вживання м'яса відбулося вже в кінці 1917 р., причому йшлося про м'ясо набагато гіршої, ніж раніше, якості. «Київська думка» у вересні 1917 р. відзначала, що «м'ясо за твердими цінами (85 копійок за фунт) отримують мало хто з тих, що стоять у черзі, і це м'ясо складається з кісток, плівки і жиру». Втім, у газеті ще згадувалося «хороше м'ясо», яке можна було купити в півтора рази дорожче [6].

Взимку 1917–1918 рр. практично всі м'ясні продукти, які реалізовувалися на залізничних станціях, були сумнівного походження. У різних «пиріжках із м'ясом», ковбасах та інших м'ясних продуктах використовувалося м'ясо собак, кішок, падалі, різних птахів і взагалі кого завгодно. На кременчуцькому базарі взимку 1918–1919 рр. юнкер Є. Яконовський зустрів «гарячі пиріжки з невідомою начинкою» [16].

У жовтні 1920 р. офіційна білогвардійська газета «Військовий голос» надрукувала велику статтю про кримський базар, де покупець отримувал «жили, кістки і доважки, що складаються з кісток голови, легеневих шматків або шматків великих кров'яних жил» [17, арк. 68 зв.]. Київська студентка відзначала, що «м'яса у вільному продажу немає» [13, с. 241].

Після відходу білих із Криму місцеві базари спорожніли остаточно. Тут «продавалися тільки оселедці, очевидно розграбовані в складі, та солоня хамса» [18, арк. 16]. Полковник армії Врангеля, котрий залишився в Криму, вважав, що «оселедець – все ж краще, ніж нічого», і передбачав, що настане час, «коли і оселедець буде здаватися ласощами» [18, арк. 17].

Навесні 1919 р. в Одесі пайок для співробітників колегії при «Агітпросвіті» складався з «хліба

з цвіллю, тухлих оселедців, гнилої картоплі» [12, с. 146]. У Донецькому басейні гірничозаводський продовольчий комітет, що існував на кошти підприємств, не діяв у повному розумінні цього слова, видаючи робітникам мінімум неякісних продуктів. На одному з рудників комітет за декілька місяців один-єдиний раз видав «по жменьці муки, кукурудзи та гнилої картоплі» [19, арк. 12].

Протягом усього періоду громадянської війни городяни відчували величезний дефіцит не тільки м'яса, але й всіляких жирів. Це поняття тоді включало масло вершкове, олію, в т. ч. соняшникову, лляну та конопляну, а також сало. Сало ніколи не видавалося за картками, купити його (або обміняти) можна було тільки на ринку. З новим приходом червоних у 1920 р. ціни підскочили, а почуття голоду збільшилося. Із записів у щоденнику київської студентки дізнаємося, що «не можна це назвати безумовно голодом, тому що багато хто ще має достатньо їжі, але відчувається брак жирів» [13, с. 238]. В.Г. Короленко у червні 1920 р. у Полтаві зустрів людину, яка вже шостий день не бачила хліба, абияк перебиваючись картоплею та овочами [20, с. 431].

Коли торгівля була повністю заборонена, засобом існування всього міського населення були оголошені пайки. До них формально входили хліб, м'ясо, овочі, жири, цукор, молоко, дітям до семи років – фрукти та ласощі. «Насправді ж видавали тільки поганой якості чорний хліб, через відсутність у влади всього іншого. Як рідкісні ласощі, видавалися рази два на місяць два-три іржаві оселедці, і ще рідше – невелика кількість цукру» [18, арк. 32].

Якість інших продуктів також не відповідала дореволюційним вимогам, погіршуючись кожного дня. «З яєць, куплених у міських і кооперативних крамницях, доводиться мало не половину знищувати, та й друга половина відрізняється не більшою свіжістю». Коров'яче масло «нечасто буває доброякісним, незважаючи на високу ціну» [6]. Земський службовець В. Оболенський згадував, що в 1920 р. «цукру і масла ми не споживали зовсім, м'яса їли не більше одного разу на тиждень» [21, с. 63].

Людям доводилося часто задовольнятися такими джерелами мізерних калорій, які в мирний час неможливо було навіть уявити. Академік В.І. Вернадський, котрий перебував у Криму, записав у щоденнику в листопаді 1920 р., що солдати місцевого гарнізону майже повністю з'їли померлого на вулиці коня, перш ніж його прибрали комунальні служби [22, с. 111].

Сусідка ділилася з білогвардійським офіцером В.В. Корсаком спогадами про 1919 рік: «Що ми їли, згадати гидко. Картопляне лушпиння, овес, воблу, суп з оселедцевих голів – чорний, схожий на помій, часто з трісками від стовбурів задерев'янілої кропиви. А після вобли воду відрами пили» [23, с. 148]. У 1919 р. «провінційний інтелігент» М. Плешко «харчувався борошном, що залишилося в запасі, розведеним у воді» [24, с. 219].

Висока ціна на хліб або повна його відсутність на ринку змушували багатьох городян випікати хліб удома. Але набагато частіше його не можна було випекти самостійно через відсутність дров. Крім того, проблема полягала в тому, що на ринку спостерігався дефіцит дріжджів, а ціна на їх залишки «підскочила до небувалих розцінок – 28 карбованців за фунт!» [25].

Для полковника армії Врангеля «справжній голод почався тоді, коли під великою липою, що росла біля мого будинку в одному з садів Криму, була зібрана остання жменя впалого з неї насіння» [18, арк. 69]. Він у своїх спогадах описував продовольче становище кримських обивателів із великою художньою силою і знаходив для банальних господарських справ безліч образних висловлювань. Багато примітивних страв готувалися просто з борошна. Іншим необхідним інгредієнтом для приготування їжі була вода, «іноді з сіллю, а частіше без солі, яка стала ще більшими ласощами, ніж борошно».

Третьою умовою успішного готування була наявність грубки-буржуйки, тому що дефіцит дров змушував обходитися «невеликою кількістю трісок». Полковник докладно виклав пристрій цього рятівного домашнього агрегату. «Це маленька бляшана пічка, що має вигляд подовженого ящика, з отвором для вкладання трісок, який прикривається дверцятами, круглого отвору нагорі для кастрюльки і труби для диму, що виходить в справжню піч або в кватирку вікна. Досить невеликої кількості трісок, щоб ця буржуйка почала весело тріщати, розжарюватися червоним і поширювати навколо себе приємну теплоту, яка сягала 50–60 градусів. Кастрюля починає швидко кипіти, обід вариться хвилин 5–10, після чого топка припиняється, і температура швидко падає до своєї нормальної, тобто тієї, яка на дворі, плюс 1–2 градуси, залежно від того, наскільки ви зуміли її нагріти власним диханням і теплом» [18, арк. 27].

Деякі кулінарні вказівки швидко засвоювалися в транспорті і в товкучці черг, на базарі і

під час поїздок по продукти, з бесід із бувалими людьми і газетних статей. Простонародна рецептура входила у кожну сім'ю. Так, головна страва за рецептом полковника готувалася так: «Береться 1–0,5 склянки борошна, все одно якого: пшеничного, житнього, ячмінного, кукурудзяного або суміш всіх їх разом. Цю муку ви висипаєте на тарілку, додаєте в неї потроху води з сіллю і весь час помішуєте, поки не вийде густе тісто. Розплаюєте буржуйку, ставите на неї каструлю з водою, і коли вода закипить, берете ложку, опускаєте її в склянку з холодною водою, щоб тісто до неї не приставало, берете на ложку шматок тіста й опускаєте її в окріп, де тісто відстає від ложки і відразу тоне. Потім знову ложку в холодну воду, в тісто і в окріп, і так далі, поки всі тісто не витрачено. Потім ви спостерігаєте, коли ці шматки тіста починають підніматися з донця на поверхню окропу, і коли останній шматок спливає – страва готова і її можна подавати. Їдять її з глибоких тарілок ложкою, оскільки воно у вас відразу хліб, суп і друга страва. Хліб – це тісто, суп – це вода, а друга страва – це тільки враження м'якої жорсткості від пережовування, що дає ілюзію м'яса-філе. Ця страва називається галушки, слово українське».

Наявність у господаря цибулі або часнику допомагала «подвоїти насолоду» від їжі. Накришивши, їх додавали до страви. Під час поглинання приготованої страви полковник радив закрити очі, уявляючи, що «у вас на обід малоросійська ковбаса, оселедець із цибулею, шпигований баранячий окіст та інше, все залежно від вашого смаку і бажання» [18, арк. 28].

Але і це ще не все. Якщо городянин міг собі дозволити триразове харчування, вранці і ввечері до чаю можна було пекти коржі. «Тісто для них робиться більш крутим, ніж на галушки, з нього ви розкочуєте тонкі млинці і печете їх зверху на буржуйці, спостерігаючи при цьому, щоб вона не надто весело горіла, а то млинці легко звертаються в вугілля ззовні і з сирим тістом всередині. Спечені правильно, вони вражають смачні» [18, арк. 29].

Борошно також змішували з кавовою гущею або товченим картопляним лушпинням. Цю суміш додавали в рідкий суп з оселедця. У будь-якому разі борошняний бульйон становив основу більшості перших страв.

Ще одним шансом на порятунок від голодної смерті було громадське харчування, хоча люди сімейні намагалися годуватися вдома, що було значно дешевше. Ідальнями користувалися переважно одинаки. Причому єдиним по-справжньому цінним продуктом, отриманим у ідальнях, був

хліб. Суп із мерзлої картоплі, звичайно, без м'яса, особливої цінності не становив.

У липні 1919 р. санітарна комісія оглянула їдальню нікопольського відділу соціального забезпечення. Були знайдені такі продукти, як м'ясо, хліб, яйця, капуста, сир. Але зберігалися ці продукти погано, в антисанітарних умовах, внаслідок чого багато з них було зіпсовано. Запаси м'ясних продуктів були представлені двома яловичими головами, декількома ногами того ж походження і практично повністю обскубані ребрами. У їдальні не було столів, лавок і ручийників для відвідувачів. Комісія запропонувала посилити нагляд за якістю та кількістю продуктів під час приготування їжі [26, арк. 62, 62 зв.].

У київських їдальнях асортимент і якість їжі мало відрізнялися від провінційних закладів. В.В. Корсак відвідав залізничну їдальню за декілька годин до приходу до Києва добровольців. У місті вже було чути артилерійську канонаду, проте перед їдальнею стояв довгий хвіст. Корсак «з нальоту захопив місце». Працівниця їдальні, яку автор без додаткових пояснень назвав «поганою бабою», поставила перед ним миску якогось «брандахлисту» (перен. – юшка, рідкий суп) і тарілочку з картоплею. Хліб у меню того дня не передбачався [23, с. 184].

В.І. Вернадський теж віддав належне радянським їдальням цього періоду. У більшості з них відвідувачам пропонувалися «огидно приготований суп» і винятково «шрапнель» – «каша з крупної перлової крупи» [22, с. 120]. У громадській їдальні Феодосії восени 1920 р. колишній кухар кращого феодосійського ресторану, «порядна людина та хороший кулінар», примудрявся готувати обід «на 200–300 чоловік із води, 2–3 цибулин, 5–10 фунтів крупи й одного оселедця» [18, арк. 52].

Огидним було харчування поранених у госпіталі: «Каші мало і без масла, жирів ми зовсім не бачили. Все капуста та капуста. Чай холодний, та й холодного не дають вволю» [27, арк. 11]. Більше того, дефіцитом був звичайний столовий посуд. На 44 хворих було всього 20 чайних кухлів. Через відсутність тарілок борщ їли також із кухлів [27, арк. 12, 13]. Після того, як у госпіталі приготували вечерю з «бульйону, який залишився від обіду, з добавкою крупи і води, шість хворих на дизентерію померли» [27, арк. 15].

Навіть близькість моря не дозволяла отримувати достатній обсяг харчування. Кримський журналіст обурювався в 1920 р.: «Море – величезний резервуар, величезне джерело харчування, чого тільки в ньому немає: риби всіх сортів, молюски

та інше. Тільки простягни руку – і будеш ситий. І що ж – риба від 1,5 до 3 тис. крб за фунт!» [17, арк. 68 зв.].

К.Г. Паустовський тепло згадував чорноморську рибку «фірінку» – маленьку, але завжди свіжу, бо її їла «вся Одеса». Втім, іноді місту не вистачало і «фірінки». «Їли її або сиру, трохи присолену, або дрібно рубали і смажили з неї котлети». Харчувалися сам письменник і його приятель тільки «фірінкою» та «мокрим кукурудзяним хлібом», який був схожим «на зернистий кекс, за смаком – на анісові краплі». Зрідка купувалися смажені каштани, які в момент приготування «тріщали, лопалися і поширювали запах трохи пригорілої кори, але з запашиним і солодким присмаком» [28].

Не кращим було становище з напоями. Восени 1917 р. кияни зіткнулися з неякісним молоком, яке було схоже на молоко тільки за виглядом, а на смак це була «справжня вода з неприємним присмаком» [6]. А ось розрахунки кримського журналіста: «Ціна на молоко дійшла до 2 500 крб за три склянки. Сіно коштує 7 тис. крб пуд, висівки – 12 тис. Корові потрібно дати півпуда сіна і 10 фунтів висівки – на 7 500 корму. Корова в середньому дає в день 10 кварт молока. Молочниця отримує 25 тис. крб в день, витративши 7 500 руб, і на інші витрати – 1 500. Чистий прибуток – 16 000. Чи не забагато це?» [17, арк. 68 зв.].

Колишній полковник, як людина освічена, був призначений завідувачем молочного господарства Феодосії. Були узяті на облік всі корови, їх власники були зобов'язані щодня здавати молоко. «Але що це було за молоко! Декілька пляшок було хороших, решта знятого і наполовину розбавленого водою. Траплялася й просто вода, злегка підфарбована молоком, напівпрозора. Таке доводилося повертати назад» [18, арк. 63].

Чай у громадських їдальнях був найчастіше без цукру, зрідка з патокою або сахарином, іноді сурогатний. Серед сурогатів широко поширеним був т. зв. «морквяний» чай. Нарізану довгими часточками моркву сушили на залізних листах у печі, а потім злегка підсмажували. Те, що виходило в результаті, заварювали як звичайний чай. Для заміни цукру використовували карамельні цукерки, мед або родзинки. Після того, як зникли і ці продукти, була винайдена «солодка суміш», зазвичай для її виготовлення використовували житню сухарну крихту з додаванням невеликої кількості цукру і ванілі.

К.Г. Паустовський, згадуючи про своє перебування в Києві в 1918 р., назвав кухню серед

найбільш безпечних місць під час обстрілів, де проходили «мізерні чаювання і нескінченні розмови». На кухні зберігався запах колишньої їжі, іноді «навіть капала з крана вода». Мешканці «за якусь годину» набирали повний чайник і заварювали «міцний чай із сушеного листа брусниці». Цей чай, на думку письменника, був тоді «єдиною підтримкою, еліксиром життя і панацеєю від бід і скорботи» [28].

В. Оболенський із сім'єю, перебуваючи влітку 1920 р. в Криму, замість чаю пив «настій із зібраних у горах трав» [21, с. 76]. Полковник армії Врангеля розповідав, що чай «готується з перепаленої яблучної шкірки, моркви, брусничного листа, перепаленого цукру, але п'ється завжди без цукру», при цьому він доволі смачний [18, арк. 29].

В умовах загальної катастрофи відбувалися абсолютно неймовірні епізоди. За спогадами тих, хто евакуювався з Одеси у 1920 р., у них не виявилось прісної води. «У якийсь бочці знайшовся прісний лід, який розтопили, і цю буру рідину давали пити дітям і слабким жінкам, яких загалом було осіб 25» [29, арк. 11].

Особливе ставлення у сучасників склалося до алкоголю. Алкоголь видавався способом отримання додаткових калорій, угамування спраги в умовах недовіри до якості питної води, основним антисептиком і ліками. Тут також, як і в продовольстві, дедалі більше місця займали сурогати – денатурат, політура і самогон.

Гетьман П.П. Скоропадський згадував, як восени 1917 р. почалися грабежі винокурних заводів. «Коли спирт випускався, все одно куди, чи в річку, чи в купу гною, все місцеве населення збиралося з відрами і примудрялося діставати спирт, але в якому вигляді! Втім, для них це було байдуже» [30, с. 85]. У 1918 р. автор квітневого фейлетону в харківській газеті «Відродження», серед інших тем, звернувся до алкогольних напоїв, точніше, до їх низької якості: «Хіба який-небудь німець міг би пити таке погане пійло, яке українці називають «пиво»? І трохи нижче: «Я тішив себе надією спробувати смак горілки, але був дуже розчарований: у Харкові п'ють просто денатурат» [31].

Висновки. Таким чином, повсякденне життя населення міст України в період національно-демократичної революції та громадянської війни 1917–1921 рр. зазнало значних трансформацій. Найбільш істотний вплив на реалізацію звичайних потреб городян зробила побутова розруха. Населення вимушено скоротило свої матеріальні запити до мінімуму, намагаючись пристосуватися до нових, несприятливих для життя умов. Стрімка

відмова від колишніх споживчих звичок свідчила про прийняття всіма групами міського населення зразків поведінки соціальних низів. Одним із яскравих проявів різкого зниження споживчих стандартів були зміни в характері харчування.

Забезпечення населення продовольством у період соціальної кризи, викликані революцією та громадянською війною, було пов'язане з безліччю об'єктивних і суб'єктивних труднощів. До них слід віднести обстановку хаосу й анархії громадянської війни, загальний занепад виробництва, часту зміну влади, реквізиції та конфіскації.

Харчування, особливо на завершальному етапі революції, вже не відповідало потребам

людей, і результатом були виснаження, хвороби, психічні розлади. Запас міцності, накопичений у міському середовищі за мирні попередні часи, був достатньо високим. Але за три роки війни стан великих міст наблизився до катастрофи, можливості для виживання городян практично вичерпалися. Прагнення більшовиків забезпечити хоча б мінімальний рівень харчування пересічного населення було однією з причин їх остаточної перемоги. З іншого боку, нові правителі відчували наближення гуманітарної катастрофи і були змушені ухвалити рішення про перехід до нової економічної політики, у т. ч. і з цієї причини.

Список літератури:

1. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992. 393 с.
2. Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття : монографія. Київ : ВД «Стилос», 2013. 270 с.
3. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 336 с.
4. Ильяхов А.А. Жизнь в эпоху перемен: Материальное положение городских жителей в годы революции и гражданской войны (1917–1921 гг.). Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 264 с.
5. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 632 с.
6. К тифозной эпидемии и о мерах борьбы с ней. *Киевская мысль*. 26 сентября 1917 г. № 104.
7. Письма из Одессы. *Южная зоря (Екатеринослав)*. 10 мая 1918 г. № 2.
8. Кравченко В. Я вибрав волю. Особисте й політичне життя советського урядовця / пер. з англ. М. Гетьман. Торонто – Канада : Друкарня «Українського робітника», 1948. 493 с.
9. Якушкин Е. Французская интервенция на Юге. 1918–1919. Москва – Ленинград : Государственное издательство, 1929. 80 с.
10. Тэффи Н.А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. Москва : Политиздат, 1991. 445 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 114. 15 квітня – 21 червня 1919 р. 222 арк.
12. Бунин И.А. Окаянные дни. Москва : Политиздат, 1990. 284 с.
13. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.). *Архив русской революции*. Берлин : Изд-во «Слово», 1924. Т. 15. 345 с.
14. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 181. 1 серпня – 27 грудня 1920 г. 149 арк.
15. ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 444. 15 березня – 10 грудня 1920 р. 79 арк.
16. Яконовский Е. Фарфоровая кокарда. URL: http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm.
17. ЦДАГО, ф. 5, оп. 1, спр. 323. 1920 р. 253 арк.
18. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 5881, оп. 1, спр. 158. 175 арк.
19. Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 71, оп. 35, спр. 207. 23 арк.
20. Короленко В.Г. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи. Публицистика. Москва : «Издательство «Олимп», 2001. 624 с.
21. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва – Ленинград : Гос. изд-во, 1927. 86 с.
22. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 9. Щоденники (1917–1921). Київ : НАНУ, 2011. 326 с.
23. Корсак В.В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход. *Красная смута* : сборник исторических литературных произведений. Москва : Содружество «Посев», 2011. 624 с.
24. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента. *Архив русской революции*. Москва : Terra-Политиздат, 1991. Т. 9. 304 с.
25. Южный край (Харьков). 1 мая 1918 г. № 17.
26. Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 27. 1919 р. 86 арк.

27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-342, оп. 1, спр. 39. 3–20 лютого 1920 р. 39 арк.
28. Паустовский К.Г. Начало неведомого века. URL: <https://lib.misto.kiev.ua/PROZA/PAUSTOWSKIJ/lifebook3.dhtml#12>.
29. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 262. 1920 р. 14 арк.
30. Скоропадський П.П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. / гол. ред. Я. Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 494 с.
31. На летучие темы (из дневника коммивояжера). *Возрождение* (Харьков). 24 апреля 1918 г. № 32.

СНИЖЕНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ СТАНДАРТОВ В СФЕРЕ ПИТАНИЯ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В 1917–1920 ГГ.

Основная цель статьи заключается в изучении проблем, с которыми столкнулись в период революции и гражданской войны 1917–1920 гг. рядовые обыватели украинских городов при реализации потребности в ежедневном питании. На основе воспоминаний современников событий, газетных публикаций и архивных документов прослеживаются изменения в структуре и качестве питания городских жителей. Определен характер повседневного поведения в отношении к еде и питью, который заключался в стремительном упрощении, огрублении потребительских вкусов. Представители всех категорий городского населения переняли образ жизни и образцы поведения социальных низов. Резкое сокращение материальных запросов различных социальных групп, их направленность исключительно на физическое выживание, на пассивное приспособление к изменявшимся жизненным условиям привело к утрате социальной идентичности и деформации прежней общественной структуры.

Ключевые слова: революция 1917 г., история повседневности, базовые потребности, культура потребления, качество питания, структура питания, нормированное потребление.

REDUCTION OF CONSUMER STANDARDS IN SPHERE OF NUTRITION OF URBAN POPULATION OF UKRAINE IN 1917–1920

The main goal of the article is to study the problems that ordinary citizens of Ukrainian cities faced while fulfilling the need for daily food during the Revolution and Civil War of 1917–1920. Changes in the structure and quality of food of urban residents can be traced based on the memories of contemporaries of events, newspaper publications and archival documents. The changed nature of everyday behavior in relation to food and drink was the rapid simplification, roughening of consumer tastes. Representatives of all categories of the urban population have adopted the lifestyle and behavioral patterns of the lower classes. The sharp reduction in material demands of various social groups, their focus solely on physical survival and on passive adaptation to changing life conditions led to the loss of their social identity and deformation of the previous social structure.

Key words: revolution of 1917, history of everyday life, basic needs, culture of consumption, quality of food, nutrition structure, normalized consumption.